

namelijk een in tabbaard en baret gehulde, zestiende-eeuwse naamgenoot afgebeeld, en bij de persoonsgegevens van Abraham Gevers (89) ontwaren wij, tussen al die stoere mannenkoppen, plotseling het konterfeitsel van een ... onbekende dame!

A. J. C. M. Gabriëls

P. R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse* (Dissertatie Wageningen 1991; AAG-Bijdragen XXXI; *Historiae Agriculturae* XXIV; Groningen: Nederlands agronomisch-historisch instituut, Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwniversiteit, 1991, 639 blz., f55,-).

De spectaculaire veranderingen in de Groningse landbouw gedurende de negentiende eeuw trokken al vaak de aandacht van agronomen en historici. De verschillen in tempo en richting van de landbouwproductie tussen Groningen en het in fysisch-geografisch opzicht vergelijkbare Friesland waren opmerkelijk. De toename van de bruto productie was in Groningen tussen 1810 en 1880 tweemaal zo groot als in Friesland. In tegenstelling tot de Friezen zegden de Groningers de veeteelt vaarwel en gingen zich toeleggen op de verbouw van granen. De feiten zijn onomstreden, de verklaringen wisselden sterk. Slechts over één aspect bestaat overeenstemming: bodemkundige omstandigheden kunnen onmogelijk de oorzaak zijn geweest van de bijzondere ontwikkeling van de Groningse landbouw. Er moet worden gedacht aan een verschil in bedrijfseconomische uitgangspunten, dan wel aan een verschil in mentaliteit. In de nu zo langzamerhand een halve eeuw durende discussie ging de voorkeur afwisselend uit naar economische verklaringsmodellen of naar sociale theorieën.

De eerste moderne wetenschapper die zich met de kwestie in liet, E. W. Hofstee, zag geheel af van economische verklaringen. Voor hem ging het om een uniek fenomeen, ingegeven door de nonnen en waarden van de Groningse landbouwers als sociale groep. Eind achttiende eeuw kwamen de Groningse landbouwers onder invloed van het zogenaamde moderne cultuurpatroon; er ontstond een *reference group*: de akkerbouwers werden voor de overige grondgebruikers een voorbeeld om na te volgen. Essentie van het moderne cultuurpatroon was de openheid voor verandering: de Groningse boeren lieten zich bij de inrichting van hun bedrijf niet langer door tradities leiden.

De verklaringen van Hofstee hebben geleid tot een omstandige discussie, waarbij een scala aan macro-economische theorieën ten tonele is gevoerd om de waarde van economisch georiënteerde verklaringen te benadrukken. Sinds kort wordt ook gepleit voor de introductie van economisch-historische verklaringen, omdat wel vast staat dat de landbouw in het verleden nooit perioden heeft gekend van onveranderlijkheid.

Priester koos voor een derde weg. Voor hem is het landbouwbedrijf een ontmoetingspunt van markten. Kosten- en opbrengstfactoren zijn eraan onderworpen. De boer maakt rationele keuzes uit het aanbod van goederen en diensten en de vraag naar zijn producten. Een bedrijfseconomische analyse is zijns inziens het meest op zijn plaats. Daarbij houdt hij rekening met de gecompliceerde wijze, waarop de boer zijn productie afzet: een deel consumeert hij zelf, een ander deel gaat op aan interne leveranties ten behoeve van de instandhouding van de veestapel, de meerrest wordt verkocht. Naarmate het laatste part groeit, wordt de economische positie van de boer sterker. Hij kan dit doel bereiken door de input-factoren rationeler in te zetten of—om het anders te zeggen—door zijn bedrijfsvoering te intensiveren.

De auteur heeft zijn probleem uitermate nauwgezet bestudeerd. Hij haalde een stortvloed van goeddeels onbekende kwantitatieve en kwalitatieve bronnen boven water, benutte diverse

moderne statistische en econometrische onderzoekstechnieken om de onderlinge samenhang tussen zijn data op te sporen en redeneert zorgvuldig en nauwgezet. Zijn uitkomsten zijn opmerkelijk. Tot 1890 zijn er hoegenaamd geen *inputs* van buiten. De intensivering werd bereikt door meer arbeidskracht in te zetten, zodat de braak kon verdwijnen en de oppervlakte grasland werd teruggedrongen. De schaarste aan arbeid en grond, die dit systeem eigen is, dwong de produkti viteit per hectare verder op te drijven. Dat kon niet betekenen dat nog slechts marktbaar gewassen werden geteeld en het teeltplan werd afgestemd op de prijsontwikkeling. Het behoud van de bodemvruchtbaarheid, waarvoor rotatie nodig is, en de instandhouding van de veestapel eisten hun tol. Slechts voor zover marktbaar gewassen konden worden geteeld, kon de boer markteconomische maatstaven aanleggen: hij teelde bij voorkeur gewassen die het meest opbrachten. Specifieke omstandigheden boden de Groningse boer bij dit streven enkele voordelen boven zijn op akkerbouw gespecialiseerde collega's elders in het land. Zo remde het beklemdrecht de neiging tot bedrijfsplitsing bij stijgende produktiviteit af; de oriëntatie op internationale markten bood Groningen comparatieve voordelen bij de afzet van haver en aardappelen en nadelen bij de verkoop van veeteeltprodukten, een sector die overigens niet verdween; de stand der techniek leidde ertoe dat keuzes onomkeerbaar waren. Agrarische systemen konden worden uitgebouwd, nooit vervangen.

Priester beschrijft de economische ontwikkelingen omstandig en besteedt aandacht aan de exogene factoren, maar rept met geen woord over sociale veranderingen. Hij beschouwt dit niet als zijn taak. Dat is legitiem, maar roept meteen de vraag op hoe de langdurige discussie nu verder zal gaan.

Sociale veranderingen hoeven niet parallel te lopen met economische, ook al ondergaan zij er de invloed van. Inmiddels weten wij dat de beloningssystemen in Groningen in de negentiende eeuw ingrijpend veranderden. Mede als gevolg van het beklemdrecht kwam het gezinsbedrijf in de verdrukking. Welzijnsaspecten en biologische processen — geboorte, huwelijk, dood — speelden in de zich steeds verder commercialiserende economie geen hoofdrol. De verslechterende sociale verhoudingen riepen verzet op. Ontstond niet toch een ander type samenleving door veranderingen, die nopen de redenering van Hofstee om te keren?

Wie niet bij voorbaat weerstaat aan de verleiding om Hofstee's modernisering van het cultuurpatroon te zien als een bijproduct van verdere intensivering van de landbouw, commercialisering van de teelt en specialisatie op gewassen met een gunstige marktpositie, mede verkregen door gebruik te maken van schaalvoordelen en het terzijde schuiven van de nadelen van een gebrekkige technologie, zal bijzonder geïnteresseerd zijn in de economische rol van de veeteelt. Priester meet in die sector niet onaanzienlijke opbrengsten. Hij ziet over het hoofd dat de paarden, die nagenoeg even veel inbrachten als het rundvee, primair een kostenpost zijn. De interne leveranties ten behoeve van voor de akkerbouw noodzakelijke trekkracht waren ongeveer dubbel zo hoog als de opbrengst van de verkoop van veulens en paardenvlees. Per saldo was de opbrengst van de veeteelt wellicht ongeveer nihil. Binnen een op goed lonende akkerbouwgewassen gerichte landbouw diende de veeteelt slechts voor het verkrijgen van gratis trekkracht en gratis mest. Onder die omstandigheden is de sociale rol van de boerin en die van het vrouwelijk dienstpersoneel een heel andere dan in het typische gezinsbedrijf uit de *peasant-economy* en overheerst in het economisch proces het beginsel van winstmaximalisatie boven dat van gezinssolidariteit.

Het is te vroeg om een voorspelling te wagen omtrent de meest plausible verklaringen van de interactie tussen de sociale veranderingen en de langzame economische evolutie op de Groningse landbouwbedrijven in de negentiende eeuw, zoals die uit recente studies naar voren

komen. Priester heeft hoe dan ook een belangwekkende bijdrage geleverd voor toekomstige discussies rond dit thema.

J. C. G. M. Jansen

G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland* (Dissertatie Utrecht; Amsterdam: SUA, 1987, 288 blz., f35,-, ISBN 90 6222 151 3).

Dit boek dat verdedigd werd als proefschrift, behandelt de 'uitdoktering' van mannen die 'een exclusieve seksuele neiging tot personen van hetzelfde geslacht' hebben. Wat met het begrip uitdoktering (en zijn synoniemen aanmaak, innovatie en constructie) bedoeld wordt, blijkt in de loop van het boek. Het gaat om de wetenschappelijke discussie die vooral door medici werd gevoerd en waarin langzamerhand het beeld van de homoseksueel wordt opgebouwd. Daarbij wordt steeds duidelijker dat voor de artsen de homoseksueel een zieke of zelfs krankzinnige was die men behoorde te genezen.

Hekma legt in zijn boek de nadruk op de Nederlandse ontwikkelingen in de negentiende eeuw, nadat hij eerst een soort geschiedenis van de ideeën van verschillende Europese schrijvers vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw heeft gegeven. De Verlichting heeft ook in Nederland gevolgen gehad die van grote invloed waren op het strafrecht en het seksueel gedrag. In 1811 verdwijnt de strafbaarheid van de meeste vormen van homoseksueel gedrag: alleen de uitingen die in het openbaar zichtbaar zijn, kunnen nu vallen onder het (nieuwe) delict 'openbare schennis der eerbaarheid'. Dat laatste heeft gevolgen voor de drie soorten 'verkeerde liefhebberij' die in het begin van de negentiende eeuw in Nederland bestaan. Toevallige homoseksuele contacten op straat worden bemoeilijkt door het optreden van de politie en knapenliefde wordt tegengegaan door een strengere aanpak van de prostitutie van jongens. Alleen de kringen van vrienden kunnen nu betrekkelijk ongestoord in stand blijven. Een ander gevolg van de Verlichtingsideeën is de nadruk die komt te liggen op preventie en opvoeding: eenzame opsluiting en plaatsing in rijksopvoedingsgestichten worden nu vaker gegeven. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaat het debat over homoseksualiteit, een begrip dat in Nederland pas in 1892 voor het eerst wordt gebruikt. Deze discussie is, zoals Hekma duidelijk maakt, niet uniek, maar valt samen met soortgelijke debatten over prostitutie en krankzinnigheid. Deze ontwikkelingen worden afgesloten door de zedelijkheidswetten van 1911, waarin de strafbaarheid van homoseksuele handelingen voor het eerst in een eeuw sterk wordt uitgebreid.

Hekma heeft een belangrijk boek geschreven dat in verschillende opzichten lijkt op het bekende werk van de Engelse socioloog Jeffrey Weeks, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (Londen, 1981). Bij beide een brede opzet waarin homoseksualiteit in een breed kader wordt gezet, de ontwikkelingen genuanceerd worden weergegeven en dezelfde compacte inhoud waarvan vele meters literatuur werden doorgewerkt. Hekma verschilt in zoverre van zijn Engelse collega dat de indeling van zijn boek lijkt op die van een goede roman. In het begin wordt de basis gelegd voor de daarop volgende verwickelingen (de Verlichting), het middenstuk geeft een langdurig gevecht om een soort seksuele Frankenstein tot leven te wekken (de uitdoktering) en in de afloop stelt vrijwel iedereen zich tegen dit vreselijk monster te weer (de inburgering). Maar Hekma heeft ook een bevlogen boek gemaakt met kleine boosdoeners (de socialisten) en grote schurken (de liberalen). Bovendien is soms veel voorkomen vereist om te begrijpen wat Hekma bedoelt: niet iedereen zal duidelijk zijn wat met 'homosociaal' of 'genderdeviantie' wordt bedoeld, termen die niet worden uitgelegd. Het boek